

نقش فرهنگی حضرت زهرا سلام الله علیها در جامعه اسلامی

زهرا محسن زاده^۱

چکیده

بشر همواره به دنبال الگوی شایسته و کامل جهت برنامه‌ریزی در افق کمال و سعادت انسانی خویش بوده است. با توجه به اینکه امور فرهنگی بخش مهم و زیر بنایی زندگی انسان را تشکیل می‌دهد، معرفی الگویی برای سرمشق‌گیری در ارتباطات میان فردی اهمیت ویژه‌ای می‌یابد. در دین مبین اسلام اهل بیت علیهم السلام به عنوان الگوی زندگانی بشر معرفی شده‌اند. در این میان، زندگانی حضرت زهرا سلام الله علیها به دلیل شأن و جایگاه ویژه‌ی حضرت، نزد تمامی مسلمانان از اهمیت بالایی برخوردار است. این تحقیق عهده‌دار بررسی نقش فرهنگی آن حضرت در جامعه است. برای رسیدن به این هدف، از روش تحقیق اسنادی و کتابخانه‌ای به شیوه‌ی تحلیلی استفاده شده است. برای این منظور کتب تاریخی و روایی که حاکی از رفتارهای فرهنگی حضرت زهرا سلام الله علیها بوده‌اند مورد مطالعه و تحلیل و بررسی قرار گرفت. آنچه در این تحقیق به آن دست یافتیم، کیفیت رفتارهای حکیمانه‌ی حضرت برای فرهنگ‌سازی درست بوده است به عنوان مثال حضرت زهرا سلام الله علیها در تمام دوران زندگی خود به دور تجملات و درنهایت ساده زیستی امورات خود را اداره کرده‌اند. همچنین آن حضرت تحت هیچ شرایطی از فرایض حجاب و امر به معروف و نهی از منکر دست برنداشتند و در سخت‌ترین شرایط زندگی نیز از انفاق و صدقه دریغ نکردند. آن حضرت در راستای اعتلای پرچم اسلام همه‌ی همت و تلاش خود را به کار گرفت که اگر انسان‌ها در حرکات و رفتارهای ایشان تفکر و تدبیر نمایند هر رفتار برایشان درس عبرت و فرهنگ است به خصوص برای بانوان که مربیان فرهنگی و تربیتی نسل بشر هستند.

کلید واژگان:

جامعه اسلامی ، حضرت زهرا سلام الله علیها ، فرهنگ .

مقدمه

دین اسلام به عنوان جامع ترین و کامل ترین دین، در برخورداری از آموزه های گران قدر برای رسیدن به سعادت، از امتیازات ویژه ای برخوردار است و آن معرفی انسان های کامل و معصوم به عنوان الگوی همه ی جهانیان است. افرادی که در میان مردم رشد یافته و زندگی کرده اند و از جنس خود مردم هستند و الگو برداری از زندگی آنان رسیدن به سعادت را بسیار آسان می کند و انسان را از برخی از انحرافات و کج فهمی ها که گاهی به نام دین صورت می گیرد، حفظ می کند.

هر کدام از معصومین، با توجه به شرایط و ویژگی های زمان خود بهترین عملکرد را از خود به جا گذاشته اند و در جنبه های مختلف زندگی، اسوه ی همگان هستند. در میان معصومین علیه السلام، زندگانی حضرت زهرا سلام الله علیها از اهمیت ویژه ای برخوردار است چراکه در عین کوتاهی مدت، به دلیل شأن و جایگاه ویژه ی ایشان و حوادث مختلفی که در طول زندگی کوتاه ایشان رخ داده، از ظرفیت فراوانی جهت بهره برداری در این راستا برخوردار است.

رفتارهای حکیمانه و مدبرانه ی آن حضرت در شرایط مختلف زندگی درس بزرگی برای همگان است چراکه ایشان تحت هر شرایطی، اقتدار خود را حفظ نمودند و با ساده زیستی، حفظ حجاب، انفاق کردن و آسان گیری در امر ازدواج و... به ترویج فرهنگ اسلامی پرداختند و الگوی مناسبی برای همگان به شمار می آیند.

آنچه تأسف برانگیز است و ضرورت تحقیق در این موضوع را روشن تر می سازد این است که هر روز به دلیل دور شدن از سبک زندگی فاطمی و روی آوردن به سمت زندگی غربی شاهد بیشتر شدن مشکلات افراد جامعه هستیم مشکلاتی از قبیل آمار بالای طلاق و نزاع های خانوادگی که پیامد سخت گیری ها و تجملات در امر ازدواج است، گسترش بی حجابی و بی بندوباری و به دنبال آن پایین آمدن سن روابط دختر و پسر و بالا رفتن سن ازدواج که اگر به سیره آن حضرت تمسک جوییم همه ی این مشکلات مرتفع خواهد شد.

بر اساس بررسی به عمل آمده پیرامون این مسئله، می توان ادعان داشت تاکنون پژوهش مستقلی پیرامون این مسئله انجام نشده و در این زمینه کتاب و اثر علمی و پژوهشی مستقلی به دست نیامده است، البته در برخی منابع و تحقیقات اجمالاً به زندگی و سیره حضرت زهرا سلام الله علیها اشاره شده است؛ که در ادامه به آن ها اشاره می شود:

۱. پایان نامه ای با عنوان «تحلیلی بر سیره ی ارتباطات میان فردی حضرت زهرا سلام الله علیها»، کارشناسی ارشد دانشگاه علوم قرآن و حدیث، به قلم محمدجواد منصور سمائی در

سال ۱۳۹۳ به رشته‌ی تحریر درآمده است که در آن فقط به ارتباطات حضرت با افراد خانواده و جامعه در قالب بیان روایت آمده است درحالی‌که در این مقاله سعی شده است با تحلیل و بررسی روایات، فرهنگی که از این روایات قابل‌برداشت و در زندگی عملی است بیان گردد تا به‌وضوح به کاربردی بودن آن پی برده شود.

۲. پایان‌نامه‌ی دیگری با عنوان «بررسی سیره‌ی فردی و اجتماعی فاطمه زهرا سلام‌الله علیها»، کارشناسی ارشد دانشگاه اصول‌الدین تهران، به قلم علی آبک در سال ۱۳۹۵ که در آن ابعاد مختلف زندگی حضرت در قالب بیان روایت آمده است و سیره‌ی ایشان را همه‌جانبه و کلی موردبررسی قرار داده است اما در پژوهش حاضر به‌صورت جزئی نقش فرهنگی حضرت در جامعه اسلامی موردبررسی قرار می‌دهد که نقش سازنده‌ی حضرت را در این راه به‌وضوح مشخص می‌کند.

هدف از این تحقیق الگوبرداری از رفتارهای مختلف حضرت زهرا سلام‌الله علیها جهت استفاده در زندگی حال و آینده‌ی افراد در جامعه‌ی اسلامی و ارائه و عرضه‌ی آن به‌عنوان بخش‌هایی از یک تمدن نوین و پیشرفته‌ای که ادعای جامعیت در همه‌ی ابعاد را برای انسان‌ها دارا می‌باشد، است. حال سؤالی که در اینجا مطرح می‌شود این است که حضرت زهرا سلام‌الله علیها چه نقشی در فرهنگ جامعه دارند؟ که در ادامه به پاسخ آن می‌پردازیم.

الف) تعریف فرهنگ

فرهنگ، مجموعه پیچیده‌ای از دانش‌ها، باورها، هنرها، قوانین، اخلاقیات، عادات و هرچه که فرد به‌عنوان عضوی از جامعه خویش فرامی‌گیرد تعریف می‌شود^۱. هر منطقه از هر کشوری می‌تواند فرهنگ متفاوتی با دیگر مناطق آن کشور داشته باشد. فرهنگ به‌وسیله آموزش، به نسل بعدی منتقل می‌شود؛ درحالی‌که ژنتیک به‌وسیله وراثت منتقل می‌شود. مثلاً گفتگو به زبان فارسی یک راهکار است بر رفع نیاز رودررو سخن گفتن و زبان چینی راهکاری دیگر برای مردمانی دیگر برای رفع همین نیاز است. به عبارت ساده‌تر فرهنگ آن چیزی است که مردم با آن زندگی می‌کنند. فرهنگ از آن مردم است^۲. فرهنگ شامل هنر، ادبیات، علم، آفرینش‌ها، فلسفه و دین است^۳.

۱. دانش‌نامه‌ی رشد.

۲. معین، فرهنگ معین، ج ۲، ص ۴۵۳.

۳. دانش‌نامه‌ی رشد.

فرهنگ از منظر استاد مطهری، در یک معنای خاص، به معنای اندوخته‌های معنوی اسلام است و نسبت با اسلام، که دینی فرهنگ‌ساز است، ذیل دین قرار می‌گیرد. اما فرهنگ در یک معنای عام، به‌عنوان بعد معنوی تمدن و با رویکردی انسان‌شناسانه، مجموعه اندوخته‌های معنوی یک ملت و جامعه است که دارای تعاملی دوسویه با دین است؛ تعاملی که مبتنی بر حقیقت و حقیقت‌جویی است.^۱

بنابراین می‌توان چنین برداشت کرد که فرهنگ و دین رابطه‌ی تنگاتنگی با یکدیگر دارند که فرهنگ جزئی از دین حساب می‌شود که اگر مورد تحریف و تعرض قرار گیرد، دین نیز به خطر می‌افتد.

ب) مصادیق نقش فرهنگی حضرت زهرا سلام‌الله علیها در جامعه اسلامی

حضرت فاطمه سلام‌الله علیها در ابعاد مختلف زندگی در مقابله با مسائل روزمره و اتفاقات زندگی، برخوردهای بسیار اثرگذار و مهم داشتند که می‌تواند بسیاری از گره‌های کور جامعه را باز کند و بشر را از فلاکت نجات داده و به منزل نور برساند.

بسیاری از این برخوردها و شیوه‌های زندگی فقط اختصاص به زندگانی حضرت زهرا سلام‌الله علیها ندارد؛ بلکه باید به‌عنوان فرهنگ و اسلوبی برای دیگران معرفی شود تا دیگران نیز از آن بهره ببرند که در ادامه به آن‌ها اشاره می‌شود:

۱. انفاق برای مبارزه با فقر

از مهم‌ترین و بزرگ‌ترین معضلات اجتماعی که همواره دامن‌گیر انسان بوده و امروزه باوجود پیشرفت‌های علمی و صنعتی، آدمیان را بیشتر گرفتار خویش ساخته، مشکل فاصله‌ی طبقاتی و شکاف زیاد بین فقیر و غنی است و بدیهی است که جامعه‌ای که در آن، بخش عظیمی از ثروت در دست عده‌ی خیلی‌ای باشد و اکثریت از تهی‌ی لوازم اولیه و ضروری ناتوان باشند، قابل‌دوام نخواهد بود و هرگز روی سعادت و خوشبختی را نخواهد دید.

با دقت در سیره‌ی حضرت زهرا سلام‌الله علیها معلوم می‌شود که یکی از اهداف اسلام، از بین بردن اختلاف غیرعادلانه‌ای است که میان طبقه‌ی غنی و ضعیف وجود دارد و بدین منظور برنامه‌ی وسیعی را در نظر گرفته که شامل تحریم رباخواری، وجوب پرداخت مالیات‌های اسلامی همچون

۱. یعقوبیان، نسبت دین و فرهنگ از منظر استاد مرتضی مطهری، ص ۱.

خمس و زکات، ترغیب به انفاق و صدقات و مانند آن و ... است و چنانچه این برنامه‌ی وسیع به‌طور کامل و صحیح به مرحله‌ی اجرا درآید، فقر و مکنت از جامعه رخت برمی‌بندد.^۱

اولین مرتبه‌ی انفاق، صدقه است که افراد به‌دلخواه، بخشی از مال خود را به فقرا و مساکین و هرکس که از آن‌ها درخواست کمک نموده، می‌بخشند. در این خصوص حضرت زهرا سلام‌الله علیها توجه ویژه‌ای به فقرا داشت و هیچ مستمند نیازمندی را از در خانه‌اش دست‌خالی رد نمی‌نمود؛ نقل شده است که پیامبر اکرم صلی‌الله علیه و آله و سلم در عروسی حضرت زهرا اطهر یک دست پیراهن نو به دخترش داده بود تا در شب عروسی بپوشد، هنگامی که حضرت به خانه‌ی زفاف رفت و بر سجاده‌ی عبادت در حال مناجات با پروردگار بود، زن مستمندی به در خانه آمد و اظهار نیاز کرد و لباسی طلبید. ایشان در آن وقت دو لباس داشت یکی کهنه و دیگری نو، به مصداق آیه‌ی «لَنْ تَنَالُوا الْبِرَّ حَتَّى تُنْفِقُوا مِمَّا تُحِبُّونَ وَ مَا تُنْفِقُوا مِنْ شَيْءٍ فَإِنَّ اللَّهَ بِهِ عَلِيمٌ»^۲؛ به نیکی نمی‌رسید مگر از آنچه دوست دارید انفاق کنید و هر چه انفاق کنید خدا می‌داند» پیراهن نو را به فقیر بخشید.^۳

برترین و بالاترین مرتبه‌ی انفاق، ایثار است چنان که فرد نه تنها اموال خود را با مستمندان نصف می‌کند؛ بلکه آنان را بر خود مقدم می‌دارد و نصیب خویش را نیز به آن‌ها می‌دهد که به‌راستی نمونه‌ی بارز این ایثار و فداکاری اهل بیت عصمت و خاصه حضرت فاطمه هستند چنانچه در روایت دیگری آمده است حسین علیهما السلام بیمار شدند و علی علیه السلام و فاطمه زهرا سلام‌الله علیها نذر کردند، در صورت بهبودی فرزندان سه روز روزه بگیرند، وقتی حال حسنین بهبود یافت، نوبت وفای به عهد رسید و آن‌ها روزه گرفتند، اما چون در خانه چیزی برای افطار نداشتند به‌سختی جو برای آرد کردن فراهم نمودند و با آن پنج قرص نان پختند، روز به پایان رسید و همه بر گرد سفره افطار جمع شدند که ناگهان فقری در زد و اظهار نیاز نمود، همه نان‌های خود را برداشتند و به آن فقیر دادند و با آب افطار کردند، روز دوم هم به هنگام افطار یتیمی بر در خانه آمد و اظهار حاجت نمود، این بار هم همه اعضای خانواده، غذای خود را به یتیم داده و او را بر خود مقدم نمودند و فقط با آب افطار کردند، روز سوم را نیز روزه گرفتند و باز به همان ترتیب هنگام افطار، اسیری بر در سرای اهل بیت آمد و از آن‌ها

۱. فرازمند، اسلام و کمک‌های مردمی، ص ۱۲.

۲. آل عمران: ۹۲.

۳. مشایخ، قصص قرآن، ج ۹، ص ۲۴۴.

امربه معروف و نهی از منکر فریضه‌ای است که در زندگی بانوی بزرگ اسلام حضرت فاطمه سلام‌الله علیها به زیبایی ترسیم شده که خود حاوی نکته‌ی مهمی نیز هست که در آیات قرآن نیز بدان پرداخته شده است؛ قرآن کریم عمل به دو اصل حیاتی امربه معروف و نهی از منکر را از ویژگی‌های اهل ایمان می‌داند و می‌فرماید:

«وَالْمُؤْمِنُونَ وَالْمُؤْمِنَاتُ بَعْضُهُمْ أَوْلِيَاءُ بَعْضٍ يَأْمُرُونَ بِالْمَعْرُوفِ وَيَنْهَوْنَ

عَنِ الْمُنْكَرِ...^۱؛ مردان و زنان باایمان دوست و یار یکدیگرند؛ همواره به کارهای

نیک و شایسته فرمان می‌دهند و از کارهای زشت و ناپسند باز می‌دارند...».

در میان احکام و دستورات عبادی موضوع امربه معروف و نهی از منکر از جایگاه و اهمیت بسزایی برخوردار است تا آنجا که امیر مؤمنان علی علیه‌السلام درباره‌ی اهمیت این فریضه می‌فرماید: «تمام اعمال نیکو و جهاد در مقابل امربه معروف و نهی از منکر چونان قطره‌ای بر دریای موج و پهناور است»^۲.

حضرت زهرا سلام‌الله علیها در بیان علت وجوب این قانون اساسی در خطبه‌ی فدکیه خود می‌فرماید: «خداوند امربه معروف را به خاطر مصالح و منفعت عمومی و زندگی سراسر صلح و آرامش واجب کرد»^۳.

با دقت در شیوه‌هایی که حضرت برای نهی از منکر از آن بهره برده است می‌توان به عمق هوشمندی حضرت در انتخاب شیوه و روش پی برد که الگویی جاودان برای تمام کسانی است که به دنبال اجرایی کردن این واجب اجتماعی مهم هستند.

شاید بتوان امربه معروف و نهی از منکر را مهم‌ترین آموزه‌ی سبک زندگی فاطمی دانست چراکه به اعتقاد بسیاری ایشان شهید این راه هستند، باید با الگو قرار دادن سبک آن حضرت، واجب فراموش شده را در جامعه دوباره زنده سازیم که بهار زندگی اجتماعی انسانی با رشد و شکوفایی امربه معروف و نهی از منکر روی زیبایی خود را نشان خواهد داد^۴.

از دیدگاه قرآن، زنان نیز همچون مردان وظیفه‌ی امربه معروف و نهی از منکر را بر عهده دارند و حضرت زهرا سلام‌الله علیها در تمامی زندگی خود به‌ویژه پس از رحلت پیامبر با عمل به آن نقش

۱. توبه: ۷۱.

۲. نهج البلاغه، حکمت ۳۷۴.

۳. روحانی علی آبادی، زندگانی حضرت زهرا علیها السلام (ترجمه جلد ۴۳ بحار الأنوار)، ص ۸۱۸.

۴. همان.

مهمی در دفاع از حریم اسلام و شیعه داشتند، وقتی سیره‌ی ایشان که اولین شهید امربه‌معروف و نهی از منکر هستند را مرور می‌کنیم نمایان می‌شود که ایشان برای امربه‌معروف و نهی از منکر از شیوه‌های پنج‌گانه‌ای بهره برده‌اند^۱ که عبارت‌اند از:

اول) استدلال به آیات قرآنی؛ پس می‌توان چنین برداشت کرد که ناهی از منکر در سبک زندگی فاطمی باید با آن آشنا باشد و برای استدلال‌های خویش از آیه‌های گهربار کلام خداوندی بهره ببرد.

دوم) استدلال‌های عقلی؛ در شیوه‌ی آن حضرت در مناظره با ابوبکر علاوه بر قرآن، به دلایل عقلی نیز استناد می‌کرد.

سوم) قهر و سکوت؛ در این شیوه نیز حضرت هنگامی که شاهد هجوم ناجوانمردان به خانه‌اش شاهد اهانت به حضرت علی علیه‌السلام، سیاست‌های غیر اسلامی اهل سقیفه، بی‌تفاوتی مردم و ده‌ها مورد دیگر بود که در مقابله با این اعمال ناروا، به مبارزه‌ی منفی روی آورد و ناراحتی خود را با قهر و سکوت ابراز داشت.

چهارم) تهدید و هشدار؛ در این شیوه نیز حضرت برای جلوگیری از فساد و بی‌بندوباری به اهل خلاف هشدار داد و از عواقب وخیم و فرجام کار زشتشان بر حذر داشت.

پنجم) افشاگری؛ در این شیوه هرگاه حضرت احساس می‌کرد که موعظه و ارشاد تأثیر ندارد به افشاگری می‌پرداخت مثلاً حضرت در برابر حاکمان غاصب حقوق خود در جمع مسلمانان به افشاگری و تظلم پرداخت^۲.

امر به‌معروف و نهی از منکر همان نظارت مردم بر مردم است که در حقیقت به‌منزله‌ی یک پوشش اجتماعی برای محافظت از جماعت انسانی است؛ زیرا اگر امر به‌معروف و نهی از منکر نباشد عوامل گوناگونی که دشمن بقای منفعت و مصلحت اجتماعی هستند، بروز کرده و جامعه را متلاشی می‌کنند. در اثر ترک این فریضه‌ی مهم؛ جرم و فساد فضای جامعه را گرفته، عقاید و دین آنان به تاراج می‌رود و مردم نابود می‌شوند.

۱. مرکز فرهنگ و معارف قرآن، زن از زبان قرآن، ص ۴.

۲. فضل الله، همان، ص ۱۲۴.

نتیجه‌گیری

حضرت فاطمه سلام‌الله علیها به‌عنوان یک انسان نمونه و کامل هستند که مسلمانان و شیعیان بامطالعه و تحقیق در سیره‌ی ایشان در ابعاد گوناگون زندگی می‌توانند راه سعادت حقیقی را پیدا کرده و به کمال مطلوب نائل آیند. اصولاً از آنجاکه ائمه‌ی اطهار علیهم‌السلام مورد تأیید خداوند بوده‌اند، رفتار و منش آن بزرگواران می‌تواند راهگشای خوبی جهت سعادت و خوشبختی جوامع انسانی تلقی شود. از این‌رو با توجه به اهمیت مباحث فرهنگی و تأثیر آن‌ها در زندگی انسان‌ها در این تحقیق سعی شده است با استمداد از اخلاقیات این معصوم‌الگوی مناسبی جهت افراد طالب کمال ارائه شود.

انسان همواره در زندگی‌اش برای تشخیص درست امور و درنهایت داشتن زندگی سالم و سعادت‌مند نیازمند راهنما و الگوهای اخلاقی و تربیتی است و البته بامطالعه در زندگی انسان‌های بزرگی چون حضرت زهرا سلام‌الله علیها و دیگر ائمه‌ی معصومین علیهم‌السلام افراد می‌توانند در راه قدم برداشته تا به کمال و سعادت حقیقی دست یابند؛ لذا در این صورت است که اهمیت این تحقیق دوچندان می‌شود.

با توجه به تأکید دین اسلام برای الگوپذیری از صالحان و معرفی حضرت زهرا سلام‌الله علیها به‌عنوان الگوی مناسب برای همه‌ی اقشار جامعه، در مسائل فرهنگی مانند حجاب، انفاق، ساده زیستی و... مبانی و اصولی قابل‌کشف است که در سبک زندگی فرهنگی افراد جامعه الگو قرار گیرد.

حضرت زهرا سلام‌الله علیها در تمام دوران زندگی خود به دور تجملات و درنهایت ساده زیستی امورات خود را اداره کرده‌اند. همچنین آن حضرت تحت هیچ شرایطی از فرایض حجاب و امر به معروف و نهی از منکر دست برنداشتند و در سخت‌ترین شرایط زندگی نیز از انفاق و صدقه دریغ نکردند. آن حضرت در راستای اعتلای پرچم اسلام همه‌ی همت و تلاش خود را به کار گرفت که اگر انسان‌ها در حرکات و رفتارهای ایشان تفکر و تدبر نمایند هر رفتار برایشان درس عبرت و فرهنگ است به‌خصوص برای بانوان که مربیان فرهنگی و تربیتی نسل بشر هستند.

منابع

قرآن کریم

نهج البلاغه

کتاب‌های فارسی

۱. اسماعیلی یزدی، عباس، مام فضیلت‌ها: زندگانی، فضایل، شهادت حضرت فاطمه زهرا علیها السلام، قم: مسجد مقدس جمکران، ۱۳۸۵.
۲. بانکی پور فرد، امیر حسین، نقش و رسالت زن جایگاه و مسائل زنان در فرهنگ اسلام و تجدد، تهران، انتشارات انقلاب اسلامی، ۱۳۹۱.
۳. جمعی از فضلاء، منابع فقه شیعه (ترجمه جامع احادیث الشیعه)، تهران: انتشارات فرهنگ سبز، ۱۳۸۶ ق.
۴. حیدری نراقی، علی محمد، حجاب بانوان از دیدگاه قرآن و عترت، تهران: انتشارات مهدی نراقی، ۱۳۸۹.
۵. روحانی علی آبادی، محمد، زندگانی حضرت زهرا علیها السلام (ترجمه جلد ۴۳ بحار الأنوار)، تهران: انتشارات مهام، ۱۳۷۹.
۶. روحانی، احمد، ترجمه شواهدالتنزیل لقواعد التفضیل عبیدالله بن عبدالله حسکانی، قم: دار الهدی، ۱۳۸۰.
۷. سید محمدحسین، فضل الله، اسلام، زن و جستاری تازه، مترجم: مجید مرادی، چاپ دوم، قم: موسسه بوستان کتاب، ۱۳۸۴.
۸. صفایی حائری، علی، فقر انفاق، قم: انتشارات لیلہ القدر، چاپ سوم، ۱۳۹۲.
۹. طباطبایی، محمدحسین، ترجمه تفسیر المیزان، ترجمه سید محمدباقر موسوی همدانی، قم: انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه، چاپ پنجم، ۱۳۶۳.
۱۰. فرازمند، ج، اسلام و کمک‌های مردمی، قم: انتشارات نسل جوان، ۱۳۸۳.
۱۱. فضل الله، سید محمد حسین، اسلام، زن و جستاری تازه، مترجم: مجید مرادی، قم: موسسه بوستان کتاب، چاپ دوم، ۱۳۸۴.
۱۲. قاسمی، مرضیه، بررسی حجاب از دیدگاه قرآن و حدیث، تهران، هزاره ققنوس، ۱۳۸۷.
۱۳. مرتضی، مطهری، حماسه حسینی، تهران: انتشارات صدرا، چاپ چهاردهم، ۱۳۶۸.
۱۴. مرکز فرهنگ و معارف قرآن، زن از زبان قرآن، قم: نشر جمال، ۱۳۸۷.

۱۵. مشایخ، فاطمه، قصص قرآن - ترجمه قصص الأنبياء نعمت الله جزائری، تهران: انتشارات فرحان، ۱۳۸۱.

۱۶. مطهری، مرتضی، مسئله حجاب، تهران: انتشارات صدرا، چاپ بیستم، ۱۳۹۷.

۱۷. معین، محمد، فرهنگ معین، بی جا: انتشارات زرین، چاپ چهارم، ۱۳۸۲.

کتاب‌های عربی

۱۸. جوهری بصری، احمد بن عبد العزیز، السقیفه و فدک، محقق / مصحح: محمدهادی امینی، تهران: مکتبه نینوی الحدیثه، بی تا.

۱۹. حر عاملی، محمد بن حسن، وسائل الشیعه، محقق / مصحح: مؤسسه آل البيت عليهم السلام، ج ۲۰، قم: مؤسسه آل البيت عليهم السلام، ۱۴۰۹ ق.

۲۰. حمیری، عبد الله بن جعفر، قرب الإسناد، قم: مؤسسه آل البيت عليهم السلام، ۱۴۱۳ ق.

۲۱. علی بن عیسی، اربلی، کشف الغمه فی معرفه الأئمه (ط - القدیمه)، سید هاشم رسولی محلاتی، تبریز: بنی هاشمی، ۱۳۸۱ ق.

۲۲. کلینی، محمد بن یعقوب، الکافی، محقق: علی اکبر غفاری و محمد آخوندی، تهران: دار الکتب الإسلامیه، ۱۴۰۷ ق.

۲۳. مجلسی، محمدباقر، بحار الأنوار، بیروت: احیاء التراث العربی، چاپ دوم، ۱۴۰۳ ق.

۲۴. نوری، حسین بن محمد تقی، مستدرک الوسائل و مستنبط الوسائل، بیروت: مؤسسه آل البيت، ۱۴۰۸ ق.

مقالات و پایان نامه ها

۲۵. یعقوبیان، محمد حسین، نسبت دین و فرهنگ از منظر استاد مرتضی مطهری، مجله معرفت فرهنگی اجتماعی سال ششم پاییز ۱۳۹۴ شماره ۴ (پیاپی ۲۴)

سایت ها

۲۶. khamenei.ir/speech-content?id=21438